

CEMİL KOÇAK

GEÇMİŞ
AYRINTIDA
SAKLIDIR

GEÇMİŞ AYRINTIDA SAKLIDIR

Cemil Koçak

TİMAŞ YAYINLARI | 2678

Tarih İnceleme Araştırma Dizisi | 40

GENEL YAYIN YÖNETMENİ

Emine Erođlu

EDİTÖR

Adem Koçak

DÜZELTİ

Tuğçe İnceoğlu

KAPAK TASARIMI

Ravza Kızıltuğ

1. BASKI

Ocak 2012, İstanbul

2. BASKI

Mart 2012, İstanbul

ISBN

978-605-114-932-5

TİMAŞ YAYINLARI

Çağalođlu, Alemdar Mahallesi,

Alayköşkü Caddesi, No: 5, Fatih/İstanbul

Telefon: (0212) 511 24 24 Faks: (0212) 512 40 00

P.K. 50 Sirkeci / İstanbul

timas.com.tr

timas@timas.com.tr

Kültür Bakanlığı Yayıncılık

Sertifika No: 12364

BASKI VE CİLT

Sistem Matbaacılık

Yılanlı Ayazma Sok. No: 8

Davutpaşa-Topkapı/İstanbul

Telefon: (0212) 482 11 01

Matbaa Sertifika No: 16086

YAYIN HAKLARI

© Eserin her hakkı anlaşmalı olarak

Timaş Basım Ticaret ve Sanayi Anonim Şirketi'ne aittir.

İzinsiz yayınlanamaz. Kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir.

İÇİNDEKİLER

SUNUŞ	9
RESNELİ NİYÂZİ: BALKANLAR'DA BİR GERİLLACI	41
BİR İTİLÂFÇININ GÖZÜ İLE YAKIN TÂRİHİMİZ	46
İKİ İTTİHATÇININ HÂTİRÂLARI.....	50
EBUBEKİR HÂZİM TEPEYRAN: HAYÂTI VE HÂTİRÂLARI..	58
BEZMÎ NUSRET KAYGUSUZ'UN HÂTİRÂLARI.....	68
HÜSEYİN CÂHİT YALÇIN'IN ANILARI.....	79
HÜSEYİN CÂHİT YALÇIN VE PORTRERLERİ ÜZERİNE BÂZİ NOTLAR.....	82
BALKAN SAVAŞI ÜSTÜNE	92
HARB-İ UMÛMÎ VE ESÂRET HÂTİRÂLARI.....	95
GENERAL CEMİL CONK'UN BALKAN VE ÇANAKKALE SAVAŞI'NDA TUTTUĞU GÜNLÜK.....	101
GELİBOLU'DA OLMAK.....	106
ÇANAKKALE KİTAPLIĞI.....	113
GELİBOLU FİLMİ ÜZERİNE.....	120
BİR SİNEMACININ ANILARI	122
GENÇ TÜRKLER, MİLLÎ MÜCÂDELE, KEMÂLİZM, TÜRK DEVRİMİ VE İSLÂM DÜNYÂSI	131

SON PÂDİŞAH VAHDETTİN'İN TORUNU HÜMEYRÂ ÖZBAŞ İLE BAŞ BAŞA.....	136
OSMANLI'DAN GÜNÜMÜZE BİR SADRÂZAM ÂİLESİNİN ÖYKÜSÜ.....	162
TÜRKİYE'DE YAŞAMIŞ ASKER, DİPLOMAT VE BİLİMAĞAMI ALMANLARIN TÜRKİYE'YE İLİŞKİN DÜŞÜNCELERİ, VE YAZDIKLARI ÜZERİNE BÂZİ NOTLAR: ANILAR VE DİPLOMATİK RAPORLAR.....	168
TÜRKİYE'DE BİR ALMAN SUBAYI (NAZİ ALMANYASI'NIN ANKARA ATAŞEMİLİTERİ (1936-1944) GENERAL HANS ROHDE'NİN TÜRKİYE ANILARI ÜZERİNE OĞLU DR. DIETER ROHDE İLE BİR KONUŞMA)	220
NAZİ DÖNEMİNDE HAZIRLANMIŞ BİR DOKTORA TEZİNİN MÜBÂDELEYE BAKIŞI	256
ANTI-NAZİ DİRENİŞ HAREKETİNİN İSTANBUL'DAKİ FAALİYETLERİ	259
YARIN'IN BUGÜNÜ	262
İSMET İNÖNÜ	268
ÇOK YÖNLÜ BİR YAZARDAN RENKLİ ANILAR.....	272
[SAMET AĞAOĞLU'NUN GÜNLÜĞÜ İÇİN] SUNUŞ.....	278
NİYÂZİ BERKES'İN ANILARI ÜZERİNE.....	291
İKİNCİ DÜNYÂ SAVAŞI'NDA KÂZİM KARABEKİR'İN CHP MECLİS GRUBU'NDAKİ KONUŞMALARI	299
SAYILARLA SOSYAL POLİTİKA TÂRİHİ	307
GOTTHARD JAESCHKE.....	320
GÂLİP KEMÂLİ SÖYLEMEZOĞLU'NUN ESERLERİNE TOPLU BAKIŞ (GOTTHARD JAESCHKE).....	323
OSMANLI VELİAHDI ABDÜLMECİD'İN 16 TEMMUZ 1919 TÂRİHLİ LÂYİHÂSİ	327
GOTTHARD JAESCHKE'NİN TÜRKÇEYE ÇEVİRİLMİŞ OLAN ESERLERİ.....	335
GOTTHARD JAESCHKE BİBLİYOGRAFYASI.....	338
DİZİN	367

RESNELİ NİYÂZİ: BALKANLAR'DA BİR GERİLLACI¹

Hürriyet Kahrâmanı Resneli Niyâzi Bey'in Anıları, İkinci Meşrûtiyet'in ilânından hemen sonra, 1908 yılının Eylül ayında *Hâtîrât-ı Niyâzi* adı ile yayınlanmıştı. Meşrûtiyet İnkılâbı'nın heyecânı içinde dönemin en çok satan ve heyecanla okunan yayınları arasında yer bulduğu tahmin edilebilir. Hele buna bir de kitabın yarı-resmî özelliği eklenirse (Anılar, İttihat ve Terakki Cemiyeti Manastır Merkezi tarafından incelenmiş, doğruluğu ve uygunluğu 20/21 Eylül 1908 târihinde onaylanmıştır)², bu spekülâtif düşüncecinin doğruluk payı daha da artmış olur.

Niyâzi Bey, anılarına³ yazdığı önsözde, Osmanlı târihinin özellikle çöküş dönemini son derece basit ve yüzeysel bir görüşle "tahlil" etmektedir. Bu "tahlil" denemesi, aslında Niyâzi Bey'in dar, sınırlı ve yüzeysel dünyâ görüşünü de ortaya koymaktadır. Kitabın daha sonraki sayfalarında da bu saptamayı doğrulayacak fikir malzemesi bulmak mümkündür.

Daha ilk sayfalarda kitabın basit bir anı kitabı olmadığı anlaşıl-
maktadır. Öyle görülmektedir ki, Niyâzi Bey, anılarını sâdece târihe

1 **Tarih ve Toplum**, Sayı: 19, (Temmuz 1985), s. 68-69.

2 İttihat ve Terakki Cemiyeti, cemiyet üyelerinin cemiyete ve inkılâba ilişkin yayın yapamayacaklarını, ancak cemiyetin kendisine ve inkılâp târihine ilişkin resmî yayında bulunacağını kararlaştırmıştı. Ancak bu tür bir resmî yayın gerçekleşmemiştir. Bu açıdan bakıldığında Niyâzi Bey'in anıları, cemiyetin onayını aldığı için, bir bakıma yarı-resmî nitelikte sayılabilir.

3 **Balkanlarda Bir Gerillacı: Hürriyet Kahrâmanı Resneli Niyazi Bey'in Anıları**, (Bugünkü dile çeviren: İhsan Ilgar), Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1975.

katkı olsun diye yazmamıştır. Hattâ tam tersine kitap, her şeyden önce bir polemik kitabıdır ve bir “dâvâ”nın savunulmasını amaçlamaktadır. Niyâzi Bey’in savunduğu “dâvâ” ise, 1908 Meşrûtiyet İnkilâbı’nın, içeride ve dışarıda iddiâ edildiği gibi, dar bir grup tarafından değil de bizzat “halk/millet” tarafından başarılmış olduğudur. Anıların değişik kısımlarında “dâvâ”sını kanıtlamak üzere Niyâzi Bey, kendi anılarını öne almak yerine, halkın/milletin hürriyet mücadelesini

anlatmayı tercih etmektedir.

Dönemin koşulları gereğince, İttihat ve Terakki Cemiyeti hakkında doğru dürüst bilgi verilmekten kaçınılmış, cemiyetin gizli faaliyetlerinden hemen hemen hiç söz edilmemiş ve hattâ bâzi konularda, İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin muhtemelen bilerek onayladığı biçimiyle, yanlış bilgiler verilmiştir.

Bütün bunların ışığında, anıların aslında propaganda niteliğinde olduğunu belirtmek hiçbir biçimde abartı olmayacaktır.

Niyâzi Bey’in iyi bir yazar olmadığı açık, hattâ kötü bir yazar olduğu dahi söylenebilir. Ancak bu saptamada, kitabın yeni harflere ve Türkçeye “çevrilmesi”nin ne ölçüde rol oynadığını belirtmek de bir hayli zor. Çünkü günümüz diline “çevrilmesi” sırasında kitapta birçok yanlış, anlaşılmaz ve kötü kurulmuş cümlelere yer verilmiştir. Bu, okumayı güçleştirdiği gibi, kitabı sıkıcı bir hâle de getiriyor.

Anıların değişik yerlerinde ve özellikle de sonlarında yer alan belgelerin, gerek Niyâzi Bey’in yayınladığı mesaj ve tâimlerin, gerek İttihat ve Terakki Cemiyeti Manastır Merkezi’nin Niyâzi Bey ile olan yazışmalarının ve gerekse mahalli yönetimin/yöneticilerin

saray ile olan yazışmalarının orijinallerinin metinde yer almaması da bir eksiklik olarak görülmektedir.

Niyâzi Bey, anılarında öğrencilik günlerinden ve ordu hayâtından da söz etmekteyse de, kitabın asıl geniş kısmı, Niyâzi Bey'in Resne'de 3 Temmuz günü dağa çıkışı ile başlayan ve 23 Temmuz'da Meşrûtiyet'in ilânına dek süren ayaklanma günlerine ayrılmıştır. Bununla birlikte, anılarda bâzı noktalar karanlıkta kalmış ya da sâdece kısmen aydınlanmıştır. Ancak anıların tamâmından bâzı ipuçları yakalamak da mümkündür.

İttihat ve Terakki Cemiyeti, ayaklanmanın hemen öncesinde Rumeli'de artan otorite ve prestiji ile artık gizlilik koşullarına pek de önem vermiyor gibi görünmektedir. Her ne kadar Niyâzi Bey, inkılâpta halkın/milletin rolünü vurgulamak istemekteyse de, devamlı olarak (gizli) İttihat ve Terakki Cemiyeti'nden ve onun kahraman fedâilerinden söz etmektedir. Zâten Niyâzi Bey'in askerî gücünü oluşturan "Resne Millî Taburu", ayaklanma süresince hükûmet birlikleri ile hiçbir silâhlı çatışmaya girmemiş, sâdece egemenlik kurduğu bölgede âdetâ propaganda gezisi yapmakla yetinmiştir. Niyâzi Bey'in askerleri ile birlikte her gittiği yerleşim biriminde, halkın -genellikle de topluca- törenle cemiyete katılması ise daha çok mahalli önderlerin tâlimâtı ve söz konusu mahalli önderlerle halkın o sırada güçlünün yanında olmak istemelerinden kaynaklanmış gibi görünmektedir.

Kitaptan anlaşıldığı kadarı ile, halk bu çatışmada seyirci gibidir; isyancılarla hükûmet güçleri arasında sıkışıp kalmış gibidir. Ancak her iki taraf da halk üzerindeki egemenliklerini yitirmemek için mücadele etmektedir. Niyâzi Bey'in bu sırada yayınladığı bildiri-lerde ve yaptığı konuşmalarda vurguladığı konu, ülkenin toprak bütünlüğünün korunması sorunudur. Ondan öteye siyâsal sorunların çözümü için getirilen öneriler, adâlet, eşitlik, anayasa, hürriyet gibi ebedî sözcüklerin dışında, derin bir kavrayıştan tamâmen yoksundur. Niyâzi Bey, siyâsal mücâdele sorununu, basitçe, kö-tüler-hırsızlar-korkaklarla iyiler-dürüstler-şerefliler arasında bir mücâdele olarak görmektedir.

Önemli bir nokta da Niyâzi Bey'in Reval'den hemen sonra alalecele ayaklanmaya karar vermesi ve yine alalecele asker toplayarak dağa çıkmasıdır. Niyâzi Bey'in "Millî Taburu"nda hiçbir asker nereye ve niçin gittiğini bilmeden, komutanlarının emri üzerine harekete geçmiştir. Niyâzi Bey, bir süre sonra, askerlerine eylemin gerçek neden ve hedeflerini açıklayacaktır.

Bu noktada Niyâzi Bey'in eyleminin İttihat ve Terakki Cemiyeti'nce ne ölçüde bilindiği karanlıkta kalmaktadır. Her ne kadar Niyâzi Bey, 1894 yılından sonraki bir târihte bir gizli örgüte (İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne?) katıldığını ve Resne Komutanlığı'na cemiyet tarafından atanmasının sağlandığını, eylemine kendisinin karar verdiğini, bunu cemiyete duyurduğunu ve onayını aldığını anlatmakta ise de İttihat ve Terakki Cemiyeti Manastır Merkezi ile Niyâzi Bey arasındaki yazışmalar, bu konuda kesin bir fikir edinmeyi zorlaştırmaktadır. Çünkü Niyâzi Bey ile cemiyet arasındaki yazışmalarda, Niyâzi Bey ne yaptığını, kısaca amacını anlatmaya çalışmakta, cemiyete bağlılığını bildirmekte ve ona hizmetini sunmaktadır. Öte yandan da genellikle cemiyetin tâlimatları doğrultusunda hareket etmektedir. Eylemin plânlanması yönünde bir eşgüdüm çabası, söz konusu yazışmalarda görülmektedir.

Diğer yandan, Niyâzi Bey'in anılarında eylemin plânlanmış olmadığı izlenimi edinilmektedir. Bu konuda bir bağlantısızlık, tesâdüflük ve örgütsüzlük egemendir. Zaman zaman cemiyet ile Niyâzi Bey arasındaki fikir uyuşmazlıkları kendini göstermektedir. Niyâzi Bey için, açıkça görülmektedir ki, ülkenin parçalanmasının önlenmesi, diğer tüm siyâsal sorunların önüne geçmiştir. Ancak Osmanlıcı ideolojide ve bu ideoloji paralelindeki uygulamalarda, azınlık haklarına saygıda ve riâyette cemiyet, Niyâzi Bey'e göre daha titizlik göstermektedir.

Cemiyetin eylemin Avrupa basınından çıkacak yazılarla desteklenmesine verdiği önem ise abartılmış derecede yüksek ve bir hayli şaşırtıcıdır. Herhalde cemiyet, bunun saray üzerinde önemli bir baskı aracı olacağını düşünmüş olmalıdır. Bu nedenle Avrupa

basınına haber yollamak ve basını tâkip etmek konuları, yazışmaların bir kısmını oluşturmaktadır.

Niyâzi Bey'in eylemi sırasında sarayın aczi ve kararsızlığı da hemen dikkati çekmektedir. Sarayın tavrı sert değildir ve eylemi, mahalli yöneticilerin uyarılarına karşın, ciddîye almamış gibi görünmektedir.

Niyazi Bey'in anıları, 23 Temmuz günü Manastır'da Meşrûtiyet'in ilânı ile sona ermektedir.

Anıların en ilginç yönünün; bildiriler, mesajlar ve yazışmalardan oluşan belgeler kısmı olduğu rahatça söylenebilir.

BİR İTİLÂFÇININ GÖZÜ İLE YAKIN TÂRİHİMİZ¹

Her ne kadar bir ölçüde eleştirel bir yaklaşımla kaleme alınmış olsalar da yakın târihimizle ilgili incelemelerin bir kısmında siyâsî yargılar, genellikle İttihatçılara daha bir yakındır. Tabii bu yargıyı yalnızca özellikle son zamanlarda sayıları artma eğilimi gösteren yakın târihimizle ilgili ciddî ve akademik nitelikteki yayınlar için ortaya koymak gerekiyor. Genel yargılarda bir denge sağlamak bakımından herhâlde İtilâfçı çevrelerin de seslerine kulak veril-melidir. Burada bir itilâfçının, Ahmet Reşit Rey'in siyâsî hâtıraları ele alınacaktır.²

Ahmet Reşit Rey, 1870'te İstanbul'da doğmuş; 1888'de Mekteb-i Mülkiye'yi bitirmiş ve arkasından iki yıl muallimlik yapmış... Abdurrahman Şeref Bey, onu 1890'da Mâbeyn Başkâtipliği'ne gö-türmüş ve bu sûretle Rey, tam ondört yıl Mâbeyn'de kitâbet hizmeti görmüş (1890-1904). Bu arada, edebiyâta olan düşkünlüğünü de *Servet-i Fünun* ve *Edebiyât-ı Cedide* dergilerinde yayınlanan şiir ve edebî yazıları ile göstermiş... Bu yazılarda H. Nâzım takma adını kullanmış... Ancak Sultan II. Abdülhamid'in emri ile edebiyâta olan düşkünlüğünden de vazgeçmek zorunda kalmış ve sağa sola yazı yazması yasaklanmış (s. 50-60)...

Hâtıralar, Sultan II. Abdülhamid'in ayrıntılı bir tasviri ile baş-lamaktadır: Yazar, önce sultânın "vehim"ini ve "cehâlet"ini an-

1 **Tarih ve Toplum**, Sayı: 28, (Nisan 1986), s. 63-64.

2 Ahmet Reşit Rey (H. Nâzım), **Gördüklerim-Yaptıklarım (1890- 1922)**, **Canlı Tarihler**, (13., 15., 17., 19., 21. ve 23. Fasiküller), Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1945/1947.

latmakla işe girişiyor. Onun kendi gözleri ile gördüğü bâzı garip tutumlarını anlatıyor. Sultânı hafifçe eleştiren bu "girizgâh"tan sonra, Ahmet Reşit Rey, sayfalar sürececek biçimde, birdenbire onu övmeye ve İttihat ve Terakki Cemiyeti ile İttihatçılara saldırmaya başlıyor. Rey, sultânın vehme kapılmadığı zamanlar, ki bu zamanlar ona göre istisnâ değildir, siyâsî olaylara ve dış politikaya tamâmen vâkîf olduğunu ve siyâsal gelişmeler hakkında gâyet akli başında ve mantıklı biçimde fikir yürütebildiğini belirtiyor. Yazar, sultânın kötüler arasında kaldığını, buna da sultânın vehminin neden olduğunu anlatıyor. Rey, sultânın hâfızasının gâyet güçlü olduğunu, fakat son derece muhafazakâr bir rûha sahip bulunduğunu, her türlü değişiklik fikrine karşı çıktığını açıklıyor. Sultan dış politikada son derece akıllı ve olumlu bir politika izlemektedir: Balkanlar'da Balkan ülkelerini dâimâ birbirine düşürücü bir politika izleyerek, aralarında birlik oluşturamamalarını sağlamıştır. Yine Balkanlar üzerindeki Rus-Avusturya-Macaristan rekâbetinden yararlanmışır. İngilizlere karşı Almanlara dayanarak bir denge sağlamıştır. Osmanlı Devleti'nin parçalanma sürecini durdurmuştur. Trablusgarb'a göz koyan İtalya'nın amacına ulaşmasını engellemiştir. Rey, bir de târîhî bir spekülasyon yapmaktadır: Ona göre, sultan, ne Balkan Savaşı'na yol açan bir politika yanlışlığına düşer, ne de Birinci Dünyâ Savaşı'na katılırdı ve tabîî böylece imparatorluğun parçalanmasına da engel olurdu. Maarife verilen önem vurgulanırken, yalnızca donanmanın ihmâle uğraması eleştirilmektedir (s. 4-48).

Rey, II. Abdülhamid'i bol bol övüyor. Ama bunu yaparken, az da olsa, onun hakkında eleştirel görüşler ortaya koyabiliyor. Bununla birlikte, Rey'in Abdülhamid savunmasını, tüm Abdülhamidçi savunmaların geleneksel ve klâsik noktalarını birleştiren iyi bir özeti olarak kabûl etmek de mümkündür.

Ancak sultâna yönelik eleştirilerin kaynağı İttihatçılık olunca, zâten istisnâî olan eleştirel yaklaşım da birdenbire kayboluyor ve onun yerini İttihatçılığa karşı partizanca ve militanca bir savaş alıyor (s. 14-33). Gerçi İttihat ve Terakki'nin programı ve Meşrûtiyet yönetiminin amaçları yazar tarafından da bir ölçüde paylaşılmaktadır; ama bu programın uygulanma zamânı ve bunu uygulayacak

olan siyâsal kadro hakkında Rey'in ciddi kuşkuları vardır. Rey'in İttihatçılık eleştirisi, yine İttihatçılığa yönelik klâsik ve geleneksel eleştirilerin bir özeti niteliğindedir (s. 124-128).

Ahmet Reşit Rey'in idârecilik hayâtına ilişkin hâtrâlarının bir değeri olduğu söylenemez: 1904 Kudüs Mutasarrıflığı, 1906 Manastır, 1907/1908 Ankara ve 1908 Halep Vâililikleri (s. 60-115)...

Rey Halep Vâlisi iken Meşrûtiyet ilân edilir. Bunun üzerine, Makedonya'dan Anadolu kentlerine, "İttihat ve Terakki Cemiyeti ... Şûbesi" adresine telgraflar yağmaya başlar. Oysa, İttihat ve Terakki'nin bir taşra örgütü bulunmadığından, bu telgraflar sâhipsiz kalır (s. 102-111).

Ahmet Reşit Rey, hâtrâlarının bu bölümünde, İttihat ve Terakki yönetimini sert biçimde eleştirmektedir: İttihatçılar, ondan devlet memurlarını kendi istedikleri biçimde değiştirmesini isterler. Bu konuda İttihat ve Terakki Kulüpleri, ki yerden mantar gibi bitmeye başlamışlardır, ön plânda yer alırlar. Rey, İttihatçılarla çetin bir mücâdeleye girer. Öte yandan, Meclis-i Mebusan intihâbı sırasında, İttihat ve Terakki Merkezi Umûmîsi, Selanik'ten bir telgraf çekerek, vâliden, mütegalibenin mebus seçilmemesi ve İttihatçılar lehine bir sonuç alınması için intihaba müdahale etmesini de ister. Rey, bu öneriyi de reddeder. İttihatçılarla yaptığı mücâdelenin sonunda Rey, 1909 yılı Eylül ayında vâililikten alınır. Dâhiliye Nâzırlığı'nca siyâsî nedenlerle görevinden alınarak İstanbul'a dönen Rey, tensik komisyonu kararına karşı Şûrâ-yı Devlet'e başvurur ve karar sonunda bozulur (s. 115-122). Bu arada Rey, Galatasaray'da edebiyat muallimliği yapar ve 1911-1912'de iki cilt hâlinde *Nazariyât-ı Edebbiye* kitabını yayımlar.

Ahmet Reşit Rey, İttihatçılarla mücâdeleyi de bırakmaz: Baskıcı yönetime karşı muhalefeti örgütlemeye çalışır (s. 122-132). Önce İstanbul'da *Şehirah* gazetesinin çıkarılmasına önyak olur. Meclis-i Mebusan'da muhalefet fırkasının programını bizzat kaleme alır ve "hürriyet" uğruna Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın kurulması çalışmalarında en önde yer alır. Fırkanın kurulmasından sonra da devlet memuru olarak siyâsete fiilen katılamadığından, fırkadan ayrı düşer (s. 127 vd).

Rey, Gâzi Osman Muhtar Paşa Kabinesi kurulduğunda, 1912’de İzmir’e vâli olarak atanır (s. 136-142). Balkan Harbi ile ilgili olarak yazdıklarında yeni bir bilgi bulmak zordur (s. 143-164). Ancak belirtmek gerekir ki, Rey, Balkan Savaşı ve sonraki siyâsi gelişmelerle ilgili, kendi nâzırlığı dönemindeki hükûmet faaliyetleri hakkındaki hâtıralarını, 1913-1914 yıllarında Pâris’te siyâsî sürgün iken sıcağı sıcağına kaleme almış ve ilk kez burada yayınlamıştır. Ahmet Reşit Rey, gerek Hürriyet ve İtilâf Fırkası, gerekse mensup olduğu hükûmetin faaliyetleri hakkında samimî eleştirilerde bulunmaktan da geri kalmamaktadır (s. 166-209). Bu arada, kabine üyesi olarak, Bâb-ı Âli baskınının az sayıdaki şâhitlerinden de biridir (s. 205-221). Bâb-ı Âli baskınından sonra gözaltına alınır; sonra İstanbul’dan İskenderiye’ye (Mısır), oradan da Venedik-Peşte yolu ile Pâris’e varır. Bir hafta sonra da Divân-ı Harb karârı ile gıyâbında idâma mahkûm olduğunu öğrenir (s. 226-229). Divan-ı Harb karârı, belge olarak kitapta verilmiştir.

Birinci Dünyâ Savaşı’nın patlak vermesi üzerine Pâris’ten Cenevre’ye geçer. Savaş yıllarını burada geçirir (s. 228). Altı yıl yurtdışında gıyâbında idam karârı verilmiş bir siyâsî sürgün olarak yaşar.

Mütârekeden sonra Tevfik Paşa Kabinesi’nde yeniden Dâhiliye Vekili olur (s. 239-251). Hükûmet faaliyetleri hakkında verdiği bilgiler önemlidir (s. 251-277). Pâris’te Barış Konferansı için gelen Osmanlı Heyeti ile görüşmesi de ilginçtir (s. 244 vd). Vahdettin ile yapılan görüşme de ilgiye değerdir (s. 255 vd). Rey, mütâreke dönemi İstanbul hükûmetlerinin faaliyetleri hakkında da genel bilgiler vermektedir (s. 254-298). Sadrazamla Sevr Antlaşması’nın imzâlanması konusunda anlaşmazlığa düştüğünden Rey, 1920 yılında nâzırlıktan istifâ eder ve kendi ifâdesine göre, siyâsal hayattan da tamâmen çekilir. Zâten hâtıralar da burada sona ermektedir.

Ahmet Reşit Rey’in siyâsî hâtıralarının herhâlde yakın târihimizle ilgili kaleme alınmış önemli hâtıralar arasında sayılması gerekmektedir.

İKİ İTTİHATÇININ HÂTİRÂLARI¹

Ethem Rûhi Balkan'ın Anıları

İlk ele alacağım, İttihatçı Ethem Rûhi Balkan'ın anılarıdır. ² Balkan, 1873'te İstanbul'da doğmuş... Dönemin geleneksel eğitimi sırasında Fâtih Askerî Rüştiyesi ile Kuleli Askerî Tıbbiyesi İdâdisi'ni bitirmiş ve Mekteb-i Tıbbiye-i Şahâne'ye devâm etmiş... Balkan, hâtıralarında, "inkılâpçılık rûhu"nun Kuleli'de kendilerine aşılandığını ve Mekteb-i Tıbbiye-i Şahâne'de, daha sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kurucularından olan Dr. İshak Sükûti'nin kendisine güvenerek, aralarına aldığını, böylece ilk İttihatçılardan olduğunu övünçle anlatıyor. Balkan'ın lâkâbı "Küçük Ethem" imiş...

Balkan, bu sıradaki eylemlerinden de şu örnekleri veriyor:

1) Harbiye Mektebi'nde kolağası Recep Bey, *Mahkeme-i Kübra* adında bir kitap yazmış... Kitap, II. Abdülhamid'in yargılanması ve ölüm cezâsına çarptırılmasına ilişkinmiş ve gizlice elden ele dolaşmış... Kitabı taşbasmaları olarak çoğaltmışlar; bir kadir gecesinde bâzı câmilere dağıtmışlar; hattâ Balkan, Ayasofya'da dahi dağıtmış... Bu sırada "esnaf" adını verdikleri hafiyeleri de kolluyorlar ve fırsatını bulduklarında, bir tâne de onların arkalarına iğne ile iliştiyorlarmış...

2) Tesalya Savaşı'ndan sonraki ilk bayramda, Osmanlı-Yunan savaşına ilişkin bir beyannâme dağıtmışlar... Beyannâmede, savaştan gâlip çıkıldığı hâlde, pâdişâhın aczi ve beceriksizliği nedeni

1 **Tarih ve Toplum**, Sayı: 44, (Ağustos 1987), s. 61-63.

2 Ethem Rûhi Balkan, "Hâtıraları", **Canlı Tarihler**, (26. fasikül), Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1947.

ile, Tesalya'nın Yunanistan'a bırakıldığı ve dolayısıyla boşu boşuna kan döküldüğü anlatılıyormuş... Beyannâme, Eyüp-Sirkeci arasında dağıtılmış... Hattâ Balkan, Eyüp Câmii'nin duvarlarına da beyannâmeleri asmış; cemaat, namazı bırakıp beyannâmeleri okumuş ve tabîî İstanbul'un altı üstüne gelmiş... Ama aralarından hiç kimse yakalanmamış...

3) II. Abdülhamid'e bir de suikast plânı hazırlamışlar: Dr. Sabri Mekke, bir şeyh ile ilişki kurmuş... Şeyh, sultânın iki silâhşörünü ayarlamış... Sultânın hayâtını korumakla görevli iki silâhşör uygun bir fırsatta sultânı tabanca ile vuracaklarmış; fakat plândan okul öğrencisi Nâdir'e söz edilmiş... O da Zülüflü İbrâhim Paşa'nın ahbâbı imiş ve bir gazinoda rakı içerken sarhoş olup ve herhâlde dayanamayıp, "Bir iki gün sonra neler yapabileceğimizi göreceksiniz" demiş... Tabîî pâdişâha yapılan ihbar sonunda, Nâdir Mâbeyn'de sorguya çekilmiş ve kendisine anlatılanları aynen tekrâr etmiş... Adı geçenlerin hepsi tutuklanarak sürgüne gönderilmiş, fakat "Küçük Ethem" in adının söylenmesi unutulduğundan, o yine kurtulmuş... Balkan, hâtrâlarında, okulda gözünün önünde tek tek tutuklanan öğrenci arkadaşlarını izlerken sıranın ne zaman kendine geleceğini ya da gelip gelmeyeceğini yüreği ağzına gelerek beklediğini anlatıyor.

Ancak "Küçük Ethem" in şansı hep böyle yâver gitmemiş ve günün birinde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kurucularından olmak ve muzır propaganda yapmak suçu ile okulda yakalanmış... Fakat gözaltına alındığı okul odasından kaçmayı başarmış... Hâfiyeler evini basmış, babasını tutuklamışlar, annesine de "tazyik" etmişler... İstanbul'da bir "hırsız-polis" kovalamacasıdır başlamış... Hâfiyeler, "Küçük Ethem" in iki defâ saklandığı evi basmışlar, ama o yine de kaçmayı başarmış... Nihâyet İngiliz tâbiyyetinde olan bir tanıdığıнын evinde saklanmış... Bir İngiliz gemisi ile yurt dışına kaçmayı plânlamış; fakat hâfiyeler izini bulmuşlar... Evi sarmışlar, ancak eve girememişler, çünkü İngiliz tâbiyyetinde bir kişinin evine hâfiyeler dahi, kapitülasyonlar dolayısıyla giremezlermiş... Ne var ki, evden ayrıldığı sırada, arabaya binerken yolda

yakalanmış... “Küçük Ethem” doğru Yıldız’a götürülmüş, sonra Taşkılla’da sorguya çekilmiş ve orada beş ay tutuklu kalmış... Tıbbiyeli, Harbiyeli ve Bahriyeli 78 kişi ile birlikte bir gece gemiye bindirilerek Trablusgarb’a sürgün edilmişler (1898). Aslında Balkan; Yusuf Akçura, Ahmet Cevat ve Dr. Ali ile birlikte idâma mahkûm olmuş, fakat cezâları pâdişah tarafından müebbet küreğe çevrilmiş; sürgünler bunu duyunca tabîî çok sevinmişler...

Balkan, Trablusgarb Kalesi’nde iki yıl kalmış... Kalede görevli olan subaylar, genellikle İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin Trablusgarb Şûbesi’ne dâhil olduklarından, sürgün edilmiş kişilere gâyet iyi davranmışlar... Sürgünleri muhafaza etmekle görevli İttihatçı subaylar, onlara yalnız iyi davranmakla kalmamışlar, ama aynı zamanda kaçmalarına da yardım etmişler... Bu gözlem, 1900 yılının başlarında dahi İttihatçıların subaylar üzerindeki etkinliğini göstermesi bakımından önemlidir.

İlk bir yıl olaysız geçmiş; günün birinde “Küçük Ethem” hâfiyelerden birinin kafasında su testini kırınca, pâdişah irâdesi ile, üstelik ayağından zincirlenmiş olarak, onüç ay tek başına zindanda kalmış... Gıdası su ve ekmekmiş... Odanın tepesinde hava ve ışık giren bir de mangal varmış...

Günün birinde hapistekilerin bundan böyle kale içinde serbestçe dolaşabileceklerine ilişkin bir irâde çıkmış... Ama Balkan bundan istisnâ tutulmuş... İttihatçı subaylar padişaha telgraf çekmişler ve Balkan’ın da yeni bir irâde ile bu haktan yararlanmasını sağlamaya çalışmışlar. İrâde çıkmış, ama koşul olarak Balkan’ın “sadâkat yemini” etmesi istenmiş... Balkan ise yemin etmemekte direnince, bunun üzerine yemin etmese de yemin etmiş gibi işlem yapılmış...

Bu olağanüstü ihsânın nedeni, aslında İttihatçılarla II. Abdülhamid arasında Pâris’te Büyükelçi Sâlih Münir Paşa aracılığı ile varılan uzlaşmadır. Sultan, aleyhindeki Jön Türk yayınının kesilmesi için bir iyi niyet gösterisinde bulunmuştur. Jön Türkler’in talebi üzerine Trablusgarb’ta sürgün 78 kişiye kısmî af çıkmıştır.

Trablusgarb'ta Müşir Recep Paşa, Balkan'a para yardımıyla bulunduğu gibi, Balkan'ın kaçıışı ile bizzat ve başyâveri Şevket Bey aracılığı ile ilgilenmiş.... Kaçıış için onay verdiği gibi kaçıış plânını da bizzat hazırlamış... Kaçıış için araç bulunmuş ve Fransız yetkililerinin yardımı da sağlanmış... Münir Recep Paşa, kaçıış günü Balkan'ı öpmüş ve kaçıış için gerekli parayı da İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Trablusgarb Şûbesi sağlamış... Paşa da buna 50 altın katmış...

Balıkçı kayığı ile Trablusgarb-Tunus sınırında bir kasabaya, oradan da Fransızların himâyesinde Tunus'a gelmişler. Kaçııştan sonra Müşir Recep Paşa, aksi istikâmette karadan ve denizden müfreze göndermiş... Tabî müfreze eli boş geri dönmüş... Kaçaklar, Fransızlardan da, Araplardan da çok büyük yakınlık görmüşler; hattâ bu konuda Araplarla Fransızlar arasında bir rekâbet dahi olmuş; Fransızlar kaçaklara yüz Napolyon altını, Araplar ise 500 altın vermişler.

Önce Marsilya'ya, oradan da Cenevre'ye geçmiş (1900)... Burada İshak Sükûti ve Abdullah Cevdet ile *Osmanlı* gazetesini çıkarmış... Gazetenin Yazı İşleri Müdürü olmuş... Sükûti'nin Roma ve Cevdet'in de Viyana elçiliklerine tâyini ile birlikte, gazeteyi tek başına çıkarmak zorunda kalmış (1900)... Bir süre sonra Pâris'e gelerek, Dâmat Mahmut Celâleddin Paşa ve oğulları (Prens Sabahattin ve Lütfûllah) ile tanışmış ve onlarla anlaşarak, birlikte çalışmışlar... Balkan, Pâris'te Dr. Nâzım ile de tanışmış; onu cemiyetin "en cevval, en atak, en faal" üyesi olarak tanımlıyor. "Küçük Ethem"i çok sever ve ona para yardımıyla bulunmaktan geri kalmazmış... Ancak arada sırada küçük kavgaları da olurmuş... Birlikte İngiltere'nin güney kıyısında Folkeston'da *Osmanlı* gazetesini bir yıl daha çıkarmışlar (1901)... Paşa'nın ve Sükûti'nin ölümü üzerine Balkan, sıkıntıya düşmüş, çünkü gazetenin yayını için gerekli olan parayı onlar sağlıyorlarmış... Ancak Prens Sabahattin ile "adem-i merkezîyetçilik" konusunda anlaşmazlığa düşmüşler ve bunun üzerine Balkan, Londra-Pâris-Marsilya-İskenderun üzerinden Kâhire'ye (Mısır) gelmiş ve burada Mısırlı Paşaların (Sait Halim Paşa, Abbas

Halim Paşa ve Mehmet Ali Paşa) yardımı ile burada *Osmanlı'yı* çıkarmış. Ancak bu sırada artık yayın yolu ile siyâsal bir sonuç almanın mümkün olmadığına karar vererek terör yoluna sapmış... Bu konuda, annesinin, kendisi ile İstanbul'da ilişki kurduğu için, onbeş yıl kürek cezâsına çarptırılmasının ve hapisâhenede ölmesinin, bir yıl sonra da babasının bu acıya dayanamayıp ölmesinin ve ardından evlerinin yağma edilmesinin önemli etkisi olduğu anlaşılmaktadır. Mısır pasaportu ile Pâris-Viyana-Belgrad-Rusçuk-Vidin üzerinden Varna'ya (Bulgaristan) gelmiş... Burada İttihat ve Terakki Cemiyeti ile ilişki kurmuş ve görüşmeler yapmış... Bir suikast için İstanbul'a gidecek gönüllü sonunda bulunmuş ve İstanbul'a yollanmış... Balkan da düşündüğünü gerçekleştirmenin verdiği huzurla Mısır'a dönmüş... Ne var ki gönüllü İstanbul'da tanınmış ve kaçarak Bulgaristan'a dönmüş... Plân tam anlamı ile başarısızlığa uğramış...

Balkan, hâtıralarının bundan sonraki kısmında büyük ölçüde Bulgaristan'da geçen hayâtını anlatmaktadır. Burada ilginç bir gözlem, Bulgaristan'daki azınlık Müslüman Türklerin İttihatçılara hiç sempati beslemedikleri ve hattâ fırsat buldukça onları taşladıklarıdır.

Balkan, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin isteği üzerine, Bulgaristan'daki azınlık Türkleri örgütlemek üzere Bulgaristan'da kalmış... Bunun için önce Pâris Büyükelçisi Sâlih Müşir Paşa'dan Bulgaristan'da bir iş istemiş... Sultânın talebi kabûl etmesi üzerine, kendisine Bulgaristan Fevkâlâde Komiserliği'nde başkâtiplik görevi verilmiş... Görevi Balkanlar'daki siyâsî durum üzerine raporlar hazırlamış (1904)...

Balkan, bu sırada da boş durmamış... Yıldız'daki bombalı suikâste karışmış... Her ne kadar kendisi olayın fâili olmadığını söylüyorsa da, olayın gerçek fâillerinin Bulgaristan'dan İstanbul'a geçmelerine resmî görevini kullanarak yardımcı olmuş... İş meydana çıkınca, Balkan "taltif" için İstanbul'a çağırılmış; bunun pek de hayra alâmet olmadığını hemen anlayan Balkan istifâ etmiş ve Filibe'ye gitmiş... Orada haftalık *Rumeli* gazetesini çıkarmış... Ken-

disine bu konuda Bulgaristan Fevkâlâde Komiseri Sâdıkulmüeyyet Paşa da destek olmuş... Ancak sultânın emri ile gıyâbında ikinci kez müebbet kelebentliğe mahkûm olmuş (1906)...

Balkan da bunun üzerine tâbiyetini değiştirmiş, ama Bulgarlar buna karşın onu sınırdışı etmişler. Balkan, yine de bir yolunu bulup, sınırdışı edildiği Sırbistan'dan Bulgaristan'a dönmüş... Filibe'de altı ay sonra günlük *Balkan* gazetesini çıkarmış...

İkinci Meşrûtiyet'ten sonra, yine İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin isteği üzerine, Bulgaristan'daki Türkleri örgütlemek üzere Bulgaristan'da kalmış... Ancak Bulgarlar onu Türk dâvası gütmekten tutuklamışlar ve baskı altına almışlar... Hattâ iki kez de suikasta uğramış...

1911 yılında Selânik'te kolağası Atatürk ile ilk kez karşılaşmış ve tanışmış... Bu sırada kendisi Makedonya'da İttihat ve Terakki nâmına konferanslar vermekte imiş... Seferberlik ve Balkan Savaşı sırasında Bulgaristan'da tutuklu kalmış; savaştan sonra Bulgaristan'da iktidârın değişmesi üzerine, yeni iktidar partisinin içindeki tanıdıkları aracılığı ile serbest kalmış... Hattâ kişisel dostu Bulgar Başbakanı Gospodin Radoslavof, onun İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Bulgaristan Hükûmeti arasında barış için aracılık yapmasını önermiş ve Balkan, öneriyi kabûl ederek, İstanbul'a gelmiş... İttihat ve Terakki Cemiyeti yetkilileri ile görüşmüş ve barış için aracılık yapmış...

I. Dünyâ Savaşı'nda Veliaht Vahdettin'in Almanya (Berlin) seyahatinde onu Sofya'da karşılamış ve bu arada hem veliaht ve hem de Atatürk ile görüşmüş... Atatürk, veliahdı hayırlı bir yola sokacağını ümit ettiğini ve Osmanlı Devleti'nin savaşı yitireceğini Balkan'a söylemiş... Balkan, 1920 yılında Bulgaristan'da vatana ihânet suçundan idâma mahkûm olunca, bir İngiliz vagonu ile Türkiye'ye kaçmış...

Balkan'ın hâtırâları, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni ve bir İttihatçının hayâtını anlatması bakımından ilgiye değerdir. Dikkat edilmesi gereken bir başka nokta da, Balkan'ın Bulgaristan'daki

faaliyetinin İttihat ve Terakki ile yakın ilgisi dolayısıyla, onun Teşkilât-ı Mahsusa ile ilişkili olabileceğini düşündürmektedir.

Kadri Râşit Anday'ın Anıları

Sözünü etmek istediğim ikinci İttihatçı ise Kadri Râşit Anday'dır.³

Anday, 1876'da İstanbul'da doğmuş; dönemin geleneksel eğitiminin, Soğukçeşme Askerî Rüştiyesi ile Kuleli Askerî Tıbbiyesi İdâdisi'nden geçerek, Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye'ye devâm etmiş... Okulun üçüncü sınıfında Jön Türklük piyasaya çıkmış ve tabii hemen moda olmuş... Anday, okulla ilgili olarak çok ilginç bir bilgi veriyor: O zaman Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye'de tâtil günleri Pazar günü imiş... Cumartesi akşamı izinli çıkılır ve Pazar akşamı okula dönülürmüş... Sonradan bu değiştirilmiş ve Cumâ günü tâtil olmuş...

Günün birinde okul idâresine topluca yapılan bir şikâyet nedeni ile Anday, bir ay hapsedilir ve sonra bu haksızlık üzerine Avrupa'ya kaçmaya karar verir. Anday, henüz o sırada Avrupa'ya kaçma modasının olmadığını ve bu modanın kendi kaçıışı ile başladığını anlatarak övünüyor.

Dr. Sabri, ayrılmadan önce, kendisine İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin mesajını vermiş; buna göre, Pâris'te İttihat ve Terakki'nin Pâris Şûbesi kurulacak ve Ahmet Rızâ da başkan olacaktır. Anday, önce İstanbul'dan gemi ile Marsilya'ya gelir ve oradan Pâris'e geçer. Hâtıralarında Dr. Nâzım'ı cemiyetin en faal üyesi olarak tanımlamaktadır. Anday, cemiyetin gizli yazışmalarını düzenler ve *Meşveret*'in çıkarılmasına yardım eder. *Meşveret*'i Fransız postahânesi kanalı ile İstanbul'a yollarlar. Söz konusu Fransız postahânesi, aynı zamanda gazetelerin üzerine yazılı olan adreslere göre dağıtımını da yaparmış... Ahmet Rızâ, "dürüst, fedâkâr, lâkin biraz hodbin" olarak tanımlanıyor. Tavırları azametli imiş, İngiliz lordlarına benzermiş... Çok defâ da "fikren pozitivist olmakla iftihâr ederim" dermiş...

3 Kadri Râşit Anday, "Hâtıraları", **Canlı Tarihler**, (26. fasikül), Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1947.

Anday, Pâris'te tıp fakültesini bitirmiş (1900)... Bu sıralarda cemiyet içinde başlayan tartışmalar dolayısıyla cemiyetten ve siyâsetten soğumuş, İttihatçılarla her türlü ilişkisini kesmiş ve cemiyetten de ayrılmış... Anday, anlattıklarından yola çıkarsak, İttihatçılığa şöyle bir dokunmuş gibi görünüyor. Zâten 1901'de İstanbul'a dönmüş...

İkinci Meşrûtiyet'ten sonra Anday, daha önce atandığı Mülkiye Tıbbiyesi'ndeki görevinden ayrılmak zorunda kalacaktır. Çünkü İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin önderleri "dâvâyâ ihânet etmiş olan" Anday'ın yeni yönetimde akademik bir görevde kalmasını uygun görmemişlerdir. Anday, cemiyetin Merkez-i Umûmîsi'nin ve özellikle de Dr. Nâzım'ın kendisine düşman kesildiklerini anlatıyor. Fırkaya yeniden girmesi için yapılan önerileri de reddedince, akademik görevine son verilmiş ve başka bir yere basit bir hekim olarak atanmış... Bunun üzerine yedi profesör atamanın haksızlığını protesto etmek için istifâ etmeye kalkmışlar, fakat İttihat ve Terakki Cemiyeti, "Ya istifâlarınızı geri alırsınız ya da Divân-ı Harb'e gidirsiniz" deyince, iş kendiliğinden yatışmış...

Anday, İttihat ve Terakki tarafından yalnızca siyâsal nedenlerle görevinden alınmış bir akademisyen olarak, gelecek nesillere şu nasihatta bulunuyor:

"İlim ve fennin terakkisi için, ister Darülfünun deyiniz, ister üniversite deyiniz, herhâlde bunların istiklâliyeti behemahâl şarttır."